

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
Кафедра корекційної педагогіки та інклюзивної освіти

Дипломна робота магістра

**з теми: ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК ВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ У
ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ**

Виконала: магістрантка спеціальності
016 Спеціальна освіта

Ребрік Ольга Едуардівна

Керівник: Гончарук Н. М.,
кандидат психологічних наук, доцент

Рецензент: Вержиховська О.М.,
кандидат педагогічних наук, доцент

м. Кам'янець-Подільський – 2020 рік

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ І. ЗМІСТОВІ ПОЛОЖЕННЯ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ НАВИЧОК ВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ДОШКІЛЬНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ ТА МОВЛЕННЯ	8
1.1 Сутність та функції вербальної комунікації	8
1.2 Аналіз особливостей комунікативного розвитку дітей дошкільного віку	17
1.3 Характеристика мовлення дошкільників з порушеннями інтелекту	31
РОЗДІЛ ІІ. ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ ТА МОВЛЕННЯ	41
2.1 Обґрунтування методики та аналіз вивчення рівнів вербальної комунікації у дітей з порушеннями мовленнєвого та інтелектуального розвитку.....	41
2.2 Дослідження складових вербальної комунікації у дітей дошкільного віку.....	49
РОЗДІЛ ІІІ. КОРЕКЦІЯ ВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ДОШКІЛЬНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ ТА МОВЛЕННЯ	71
3.1 Система організації корекційної роботи з формування вербальної комунікації дошкільників	71
3.2 Аналіз результатів формувального етапу дослідження	77
ВИСНОВКИ	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	86
ДОДАТКИ	95

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах особистісно-зорієнтованого навчання дошкільників проблема розвитку комунікативних навичок постає особливо актуальною у зв'язку з необхідністю формування комунікативної спрямованості особистості, що передбачає здатність до соціалізації та адаптації в умовах сучасного суспільства. Вербальна комунікація є необхідною умовою становлення особистості дитини та важливим чинником її соціального розвитку. У дошкільному віці вона виступає початковим інструментом пізнання довкілля, служить джерелом формування свідомості, а також є засобом регуляції спільної діяльності. Необхідність у взаємодії є однією з найважливіших соціальних потреб дітей з психофізичними порушеннями і з розвитком особистості вона удосконалюється за формою і змістом. Прагнення до комунікації відображає об'єктивну потребу дітей в об'єднанні та співпраці.

Комунікативний потенціал починає формуватись у самому ранньому дитинстві. Його рівень залежить від багатьох факторів: характеру взаємин у сім'ї, рівня емоційного контакту з батьками, особистого досвіду спілкування. Сформований рівень комунікабельності – умова успішної адаптації дошкільників у будь-якій соціальній сфері та під час виконання різних видів діяльності. Це підкреслює необхідність формування потреби у спілкуванні, виховання комунікативних навичок та умінь, що потрібно розпочинати з раннього дитинства.

У зв'язку з актуальністю проблеми, науковці вивчали різні аспекти вербальної комунікації. Як джерело інформації описували її В.Каппоні, Т.Новак, Ю.Н.Ємельянов, Ю.М.Орлов, А.Д.Урсул, Л.О.Резніков, О.Ю.Борисов. Зв'язок вербальної комунікації з мовленням досліджували О.В.Киричук, О.О.Леонт'єв, Б.Г.Анан'єв, М.С.Каган, І.О.Кон, В.Н.Сагатовський. Тактику та стратегію формування комунікативних навичок розробляли С.Р.Кові, Д.Карнегі, Е.Шостром, Б.Д.Паригін,

Ю.М.Орлов, Г.Г.Камардіна, О.О.Смірнова, О.В.Калягіна, В.І.Курбатов. Емоційно-мотиваційну природу комунікації вивчали Л.С.Виготський, С.Л.Рубінштейн, І.Д.Бех, А.В.Петровський, А.А.Реан, Я.Л.Коломинський, Б.А.Ільюк, В.Лопатинська, Л.П.Буєва.

Проте, проблема вербальної комунікації дітей дошкільного віку з порушеннями інтелекту та мовлення досліджувалась недостатньо. Невивченими залишились питання, які стосуються особливостей формування навичок спілкування в умовах індивідуальної та групової психокорекційної роботи, характеру труднощів, які при цьому виникають, а також формування умов для успішної соціальної адаптації дошкільників. Важливим є опрацювання даних, що характеризують встановлення емоційного міжособистісного контакту, оскільки емоції є необхідним фактором зародження дружних стосунків між дітьми. Не втрачають актуальності питання, що стосуються позитивного ставлення до оточуючих та формування позитивної концепції світу дошкільників з порушеннями інтелекту та мовлення.

Досвід роботи дошкільних закладів засвідчує, що на сьогодні не приділяється належна увага формуванню комунікативних навичок дітей з особливими освітніми потребами. Виникає необхідність у проведенні спеціальних обстежень, спрямованих на виявлення особливостей спілкування цієї категорії дітей, розробку корекційних методів і прийомів роботи, які б сприяли формуванню позитивного досвіду спілкування, комунікативних умінь і навичок. Це створить необхідні умови для адаптації дітей з особливими освітніми потребами як у групі дитячого садка, так у суспільстві.

У зв'язку з вищевикладеними положеннями та недостатнім висвітленням описаної проблеми у науково-педагогічній літературі для подальшого дослідження було обрано тему «Формування навичок вербальної комунікації у дошкільників з порушеннями мовлення».

Мета дослідження – визначити психологічні умови ефективного формування комунікативних навичок та розробити програму корекційно-розвивальної роботи з дошкільниками з порушеннями інтелекту та мовлення.

Для досягнення мети було визначено такі **завдання дослідження**:

1. Проаналізувати результати теоретичних та практичних досліджень з проблеми, узагальнити концептуальні положення питання розвитку вербальної комунікації у дошкільників з порушеннями інтелекту та мовлення.
2. Обґрунтувати методика вивчення вербальної комунікації у дошкільників з порушеннями інтелекту та мовлення.
3. Дослідити стан сформованості комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку в умовах спеціального дошкільного закладу.
4. Визначити психологічні умови формування навичок вербальної комунікації у дошкільників з порушеннями інтелекту та мовлення.
5. Розробити корекційно-розвивальну програму роботи з розвитку комунікативних навичок у дітей дошкільного віку з порушеннями інтелекту та мовлення.
6. Описати особливості організації корекційної роботи з формування комунікативних навичок дошкільників в умовах спеціального дошкільного закладу.

Об'єктом дослідження є змістові та структурні характеристики вербальної комунікації дітей дошкільного віку з порушеннями інтелекту та мовлення.

Предмет дослідження – психолого-педагогічні умови та методика формування навичок вербальної комунікації у дітей дошкільного віку з порушеннями інтелекту та мовлення.

Методологічною основою дослідження стали розроблені у психології положення, що розкривають сутність вербальної комунікації, її роль у розвитку психіки, взаємозв'язку спілкування і пізнання, фундаментальні положення дефектології про систему навчання дітей з особливими освітніми

потребами. Це системний підхід до розуміння особистості (Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, Г.С.Костюк, С.Д.Максименко), загально-психологічна теорія діяльності (О.М.Леонтьєв, С.Л.Рубінштейн); теорії міжособистісної взаємодії (Е.Гофман, Дж.Мід, Дж.Хоманс, Г.М.Андреева, А.В.Мудрик, А.В.Петровський); концептуальні положення особистісно-зорієнтованого підходу до проблеми становлення та розвитку особистості (С.Д.Максименко, Г.К.Радчук, М.В.Савчин).

Методи дослідження. Під час дослідження застосовувались теоретичні та емпіричні методи: а) теоретичні – аналіз, синтез, що характеризують базові поняття досліджуваної проблеми; узагальнення, систематизація, що уможливають визначити суттєві зв'язки, які об'єднують наукові явища; порівняння для диференціювання сутності та відмінних ознак аналізованої проблеми; моделювання для розробки моделі вербальної комунікації; б) емпіричні – спостереження, анкетування, бесіда, метод експертної оцінки, експериментальні методики для вивчення рівнів та особливостей розвитку вербальних комунікативних вмінь та навичок; в) методи статистичного опрацювання даних – визначення середніх значень, відсоткових співвідношень, коефіцієнту кореляції Пірсона для виявлення взаємозв'язків між показниками вербальної комунікації.

Експериментальна база. Констатувальний і формувальний експеримент проводився в Одеському спеціальному дошкільному навчальному закладі «Ясла-садок» № 193 компенсуючого типу Одеської міської ради Одеської області. Дослідження було охоплено 36 дітей середнього і старшого дошкільного віку.

Теоретичне значення. Матеріали дослідження доповнюють дані про особливості комунікативного розвитку дошкільників з порушеннями інтелекту та мовлення, характеризують своєрідність вербальної комунікації цієї категорії дітей, обґрунтовують необхідність спеціальної навчальної роботи із засвоєння та автоматизації навичок вербальної комунікації.

Практична значущість полягає у тому, що отримані в результаті дослідження характеристики рівнів комунікативної діяльності можуть застосовуватись для психолого-педагогічної діагностики розвитку вербальної комунікації у дітей дошкільного віку, а також при формуванні індивідуальних програм корекційної роботи та організації необхідних умов роботи з дошкільниками, що мають порушення інтелекту та мовлення.

Апробація роботи відбулася на студентській науковій конференції Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2019 році. Основні положення та результати наукового дослідження висвітлено в 1 науковій статті.

Структура роботи. Наукова робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 102 найменування (з них 12 – іноземною мовою) та 2 додатків на 19 сторінках. Загальний обсяг наукової роботи становить 114 сторінках. Основний зміст викладено на 95 сторінках.

ВИСНОВКИ

Теоретичний аналіз наукової літератури, результати проведення констатувального та формувального експериментальних досліджень з проблеми формування навичок вербальної комунікації у дошкільників з порушеннями мовлення та інтелекту допомогли сформувати наступні висновки.

1. На основі вивчення теоретичних даних, які дозволили проаналізувати особливості комунікативної діяльності дошкільників, ми визначили, що у цьому віці найбільш інтенсивно формуються такі її сфери: 1) морально-етична (засвоєння форм ввічливості, почуття обов'язку, співчуття тощо); 2) емоційна (формування інтонаційного аспекту мовлення, використання засобів мовленнєвої виразності, почуття симпатії та антипатії, поваги-неповаги); 3) комунікативна (розвиток діалогу в спілкуванні: вміння слухати, відповідати на запитання та ставити їх, здатність вільно вести діалог на запропоновану тему); 4) творча (розвиток ігрової, театральної діяльності, формування монологічного мовлення, яке передбачає високий рівень творчих здібностей: складання описових розповідей за схемою, самостійно, за темою, картинкою чи серією сюжетних картинок; навчання придумувати казки, оповідання).

Ці сторони у запропонованій комбінації описують цілісну картину формування комунікативної діяльності у дошкільному віці.

Теоретичне вивчення проблеми розвитку усного мовлення у дітей з інтелектуальними порушеннями дає нам змогу побачити, що вітчизняними та зарубіжними корекційними педагогами та психологами визначено характерні особливості мовленнєвого розвитку дошкільників з розумовою відсталістю і встановлено, що найпоширенішими серед них є: уповільнений розвиток мовлення; бідність словника; порушення сприймання фонематичного складу мовлення, засвоєння звуків; обмежена кількість граматичних конструкцій для оформлення мовленнєвих висловлювань; порушення діалогічного і

монологічного мовлення; різні види дислексій та дисграфій. Ці недоліки розвитку мовлення у дітей з інтелектуальними порушеннями піддаються корекції за допомогою спеціально підібраного педагогічного забезпечення навчально-виховного та корекційного процесу. Характеристика лексичного боку мовлення дітей з інтелектуальними порушеннями дала нам змогу виділити наступні порушення, а саме: бідність словникового запасу, обмеженість його в основному словами-назвами предметів та їх дій; формальне розуміння значення узагальнюючих слів; неусвідомлення співвідношень між предметом та його назвою, частковим і загальним, видовими і родовими поняттями; розходження між активним і пасивним словником. Ці функції потребують посиленої педагогічної корекції у дошкільників з порушеннями психофізичного розвитку.

2. Аналіз даних констатувального експерименту уможливив отримати такі висновки:

Найбільш сформованим у дітей дошкільного віку є мотиваційний фактор комунікативної діяльності, який визначає спрямованість на комунікативну взаємодію та потребу у спілкуванні з дорослими та однолітками. У дітей з порушеннями мовлення та інтелекту збереженим є морально-етичний компонент комунікації, який включає культуру спілкування; вміння слухати старшого, товаришів; взаємоповагу у спілкуванні. Результати об'єктивного експериментального дослідження показали, що інтелектуально-творча сторона спілкування, яка відповідає за інтелектуальний аналіз комунікативних ситуацій має найнижчий рівень сформованості в обох категорій дітей дошкільного віку. У дошкільників з порушеннями мовлення та інтелекту низький рівень також має емоційний компонент комунікації. Фактор «емоційний характер вербальної комунікації» має середній рівень сформованості у дітей з нормальним інтелектуальним розвитком та збереженим мовленням і низький у дітей з порушеннями інтелекту та мовлення.

У дошкільників на розвиток комунікативної діяльності впливає ціла низка факторів, які визначають передумови формування комунікативних функцій. Найбільш дійовим є ступінь мовленнєвого розвитку. Чим вищий ступінь мовленнєвого розвитку, тим краще сформована комунікативна сфера дітей. Ранговий коефіцієнт кореляції між цими двома функціями становить 0,5, що свідчить про високу взаємозалежність величин. Тому рекомендується проводити паралельно корекцію мовленнєвої та комунікативної діяльності.

Якісний показник сформованості навичок комунікативної діяльності у дітей зі нормальним інтелектуальним розвитком та збереженим мовленням становить 88%. Зокрема, у 33% спостерігається високий рівень сформованості комунікативної діяльності, у 67% – середній. Це свідчить про достатній рівень розвитку вербальної комунікації дітей. У дітей зі зниженим інтелектом та порушеннями мовлення спостерігаються відхилення у комунікативній сфері. Їх якісний показник становить 38% і перевагу мають низькі рівні сформованості вербальної комунікації.

У дошкільників з *першим, високим рівнем* сформованості комунікативної діяльності контакт змістовний встановлюється легко, невимушено. Потреба у спілкуванні виражена, стійка, стимулююча діяльність. Дитина активна, виявляє ініціативу у створенні та проведенні ігор, рішуча, самостійно проявляє ініціативу, легко знаходить теми для комунікативної діяльності, вільно і невимушено підтримує діалог, як у вербальному, так у практичному плані. Вільно володіє засобами емоційної виразності. Жести відкриті, спрямовані на співрозмовника. Використовує всі види інтонації (розповідну, питальну, спонукальну). Говорить чітко, виразно, передає інтонацією різні психічні стани [радість, сім, подив), своє ставлення (схвальне-несхвальне). Виділяє голосом звертання, вставні слова, чужі слова. Дотримується пауз у реченні, робить логічний наголос. Слова ввічливості у спілкуванні: «будь-ласка», «дякую», застосовує по мірі необхідності. Поважає думку інших. Застосовує елементи активного слухання.

Дітям з *другим рівнем* притаманні такі характеристики: контакт змістовний, встановлюється поступово, характеризується скутістю, сором'язливістю, потребує заохочень. Потреба у спілкуванні епізодична, поверхова, ситуативна. Включаються в ігри, проте частіше є веденими, ніж ініціаторами у грі. Першими не встановлюють стосунки, не ініціюють ігри, а лише підключаються до них, соромляться незнайомих. Рухи, як правило, скуті. Говорять монотонно. Слова ввічливості використовують ситуативно, як правило, після нагадувань. З думкою інших не рахуються. У мовленні використовують переважно пасивне слухання. Рівні у стосунках з однолітками. Проте проявляють егоцентричні форми поведінки. Такі дошкільники не злобліві і проявляють поблажливе відношення до інших. Спостерігається підвищений рівень тривоги у спілкуванні.

Для дошкільників з *третьим рівнем сформованості комунікативної діяльності* характерні такі особливості: контакт формальний, встановлюється з труднощами, діти нерішучі, не виступають ініціаторами комунікативної діяльності, у діях проявляють сором'язливість. Здатні спілкуватись лише на рівні практичних дій. Голос тихий, мова монотонна, інтонаційно не забарвлена. Слова ввічливості не застосовують. Не володіє ні активним, ні пасивним слуханням. Думку вихователя чи однолітка не здатна повторити. Егоцентризм та егоїзм є основною характеристикою поведінки. Схильна до підозрливості, нетерпима до недоліків інших. Часто ображає дітей, проявляє агресивні форми поведінки, у тому числі й фізичну агресію. Використовує у мовленні слова-образи. Мовлення стерте, монотонне, слова упускаються. У сюжетно-рольову гру не включається, грається поряд, а не разом.

3. Корекція порушень комунікативної діяльності дошкільників потребує спеціальної програми роботи. Вона передбачає формування кожної із сторін спілкування: морально-етичної, емоційної, комунікативної, творчої.

Програма корекційно-розвивальної роботи має певну системність – від простого до складного, від формування менш порушених аспектів комунікативної діяльності до розвитку більш порушених. Оскільки найменш

порушеними виявились мотиваційна, морально-етична та емоційна сторони, їх формування здійснюється у першу чергу. Це дозволяє підготувати дітей до більш складної роботи – розвитку комунікативної та творчої сторони. Комунікативну та творчу функції розвивають на подальших етапах корекційної роботи, коли діти активно включились у діяльність.

Результати корекційної роботи показали, що у цілому рівень комунікативної діяльності дошкільників експериментальної групи підвищився: мотиваційний та морально-етичний компоненти комунікативної діяльності – на 1,3 пункти за 10-бальною стандартною системою оцінювання, творчий – на 1,7 бал, комунікативна функція мовлення – на 1,2, емоційно-виразна сторона комунікативної діяльності – на 1,1. Це свідчить, що психологічну програму корекційної роботи з розвитку навичок комунікативної діяльності можна рекомендувати до застосування з дітьми дошкільного віку з порушеннями інтелекту та мовлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Активные методы преподавания и обучения. 2012. 89 с. URL : http://46.astanabilim.kz/files/sites/1383501605448322/files/uchitelyam/prezentacii/aktivnye_metody_obucheniya_i_prepodovaniya.pdf
2. Амеліна С.М. Розвиток умінь і навичок активного слухання у навчальному діалозі. URL : http://www.rusnauka.com/4._SVMN_2007/Pedagogica/19986.doc.htm
3. Андреева К.А. Коммуникативные способности дошкольников с умственной отсталостью. Молодой ученый. 2014. №2. С.715–718. URL : <https://moluch.ru/archive/61/9064/> (дата обращения: 16.09.2019).
4. Ахьямова И.А. Формирование навыков невербального общения у старших дошкольников в процессе музыкального воспитания : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.07. Екатеринбург. 2002. 140 с.
5. Бабич Н.М. Методика дослідження стану сформованості комунікативних навичок у дітей дошкільного віку з порушеннями зору та інтелекту. Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови. 2014. Вип. 6. С. 25–29.
6. Бабич Н.М. Пошук нових шляхів формування комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку з порушеннями зору та інтелекту. Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови. 2015. Вип. 9. С. 8–13.
7. Баева О.А. Ораторское искусство и деловое общение: учеб. пособие. 4-е изд., испр. Москва : Новое знание, 2003. 229 с.
8. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. Київ : Академія, 2004. 344 с.
9. Беленька Г.В. Характеристика понятия «професійна компетентність вихователя дітей дошкільного віку». Дошкільна освіта: теоретико-методичні аспекти / за заг. ред. Н. В. Кудикіної. Київ : Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2011. С. 33–61.

10. Беленька Г.В. Формування професійної компетентності сучасного вихователя дошкільного навчального закладу: монографія. Київ : Університет, 2011. 320 с.
11. Бех І.Д. Виховання особистості: у 2 кн. Київ : Либідь, 2003. Кн. 1. 280 с.
12. Бодалев А.А. Психология общения: Избранные психологические труды. Москва : Московский психолого-социальный институт, Воронеж : МОДЭК, 2002. 256 с.
13. Богуславская З.М., Смирнова Е.О. Развивающие игры для детей младшего дошкольного возраста: Кн. для воспитателя детского сада. Москва : Просвещение, 1991. 207 с.
14. Браткина А., Скоробогатова И. Чемоданчик тренера. 10 продаваемых тренингов. Москва : Генезис, 2006. 208 с.
15. Бубнова О.Б. Коммуникативные танцы как средство развития навыков невербального общения младших школьников : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. : 13.00.02. Екатеринбург, 2009. 167 с.
16. Волков Б.С., Волкова Н.В. Психология общения в детском возрасте. 3-е изд. Санкт-Петербург : Питер. 2008. 272 с.
17. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. Москва : Изд-во пед. наук, 1956. 519 с.
18. Гельбак А.М. Розвиток комунікативних навичок у підлітковому віці засобами фасилітативного впливу : дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» Київ, 2010. 208 с.
19. Гриффин Э. Коммуникация: теории и практики : пер. с англ. Харьков : Гуманитарный Центр, Науменко А.А., 2015. 688 с.
20. Денищич Т.А. Комунікативні вміння як компонент професійно-комунікативної компетентності майбутніх фахівців. Збірник наукових праць. Педагогічні науки. М-во освіти і науки України, Херсонський держ. ун-т. Херсон, 2010. Вип. 55. С. 252–255.

21. Дефектологічний словник: навчальний посібник / за ред. В.І. Бондаря, В.М. Синьова. Київ : Леся, 2011. 528 с.
22. Дзюбко Л.В., Гриценко Л.І. Діагностика навчальної мотивації : збірник методик. Київ : Шкільний світ, 2011. 128 с.
23. Дубинин Ю.В. Майстерство переговорів. Москва : АквіаРус-XXI, 2007. 287 с.
24. Етика ділового спілкування : навч. посіб. / Т.Б. Гриценко, С.П.Гриценко, Т.Д.Іщенко та ін. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 344 с.
25. Жигорева М.В. Особенности формирования коммуникативных навыков у детей, имеющих множественные нарушения в развитии. Дети с комплексными нарушениями в развитии : педагогическая помощь / под ред. М.В. Жигорева. Москва : Академия, 2008. С. 136–145.
26. Зак Г.Г. Внеклассные формы работы как дополнительное условие повышения самостоятельности при формировании социально-трудовых навыков у младших школьников с нарушениями интеллектуального развития : дис. ... канд. пед. наук. Екатеринбург, 2001. 194 с.
27. Зимняя И.А. Педагогическая психология : учеб. для студентов вузов, обучающихся по пед. и психол. направлениям и специальностям, изд. 2-е, доп., испр. и перераб., Москва : Логос, 2005. 382 с.
28. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 512 с.
29. Исаев Д.Н., Колосова Т.А. Практикум по психологии умственно отсталых детей и подростков : учеб. пособ. Санкт-Петербург : КАРО, 2012. 176 с.
30. Ительсон Л.Б. Лекции по общей психологии : учебн. пособие. Москва : Издательство АСТ, Мн. : Харвест, 2002. 896 с.
31. Карамушка Л.М., Войнович М.В. Технологія запобігання та розв'язання організаційних конфліктів. Технології роботи організаційних психологів : навч. посіб. Київ : Інкос, 2005. С. 223–252.
32. Катаева А.А., Стребелева Е.А. Дошкольная олигофренопедагогика : учеб. пособ. Москва : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. 208 с.

33. Климова К.Я. Формування мовнокомунікативної професійної компетентності студента як креативної особистості в умовах навчального середовища педагогічного вузу. *Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту. Сер. Педагогіка*. 2012. № 1. С. 66–72.
34. Климчук В.О., Музика О.О. *Методи математичної статистики у психології : метод. посібник*. Житомир : ЖДПУ, 2002. 74 с.
35. Ковтун О.В. Теоретичні аспекти поняття «загально мовленнєві уміння». *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського (зб. наук. праць)*. Вип. 11-12. Одеса : ПНПУ ім. К.Д. Ушинського, 2010. С. 200–209.
36. Козяревич Л.В. *Вербальні й невербальні засоби емпатизації діалогічного дискурсу (на матеріалі англomовної прози ХХ століття) : дис. ... наук. ст. канд. філол. наук : 10.02.04*. Київ, 2006. 191 с.
37. *Коррекционное обучение и воспитание детей с нарушениями слуха и речи. Сборник научных трудов / под ред. Е.Ф. Собонович*. Киев : КГПИ, 1989. 128 с.
38. Корніяка О.М. *Психологія комунікативної культури школяра*. Київ : Міленіум, 2006. 336 с.
39. Кравчук Л. В. Емоційно-почуттєвий розвиток дитини молодшого шкільного віку як психологічний чинник засвоєння етичних норм. *Збірник наукових праць «Педагогічний процес: теорія і практика»*. Київ : Екмо, 2006. Вип. 5. 305 с.
40. *Краткий психологический словарь / сост. Л.А. Карпенко ; под. общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского*. 2–е изд. Ростов на Дону : Феникс, 1998. 521 с.
41. Кручек В.А. *Психолого-педагогічні основи міжособистісного спілкування*. Київ : НФКККім. 2011. 291 с.
42. Кузин Ф.А. *Культура делового общения: практик. пособ. : 6-е изд., перер. и доп.*, Москва : Ось-89, 2002. 320 с.

43. Курлянд З.Н. Педагогіка вищої школи : [навч. посіб.] / З.Н. Курлянд, Р.І. Хмелюк, А.В. Семенова та ін. ; за ред. З.Н. Курлянд. Київ : Знання, 2007. 495 с.
44. Леонтьев А.А. Основы психолінгвістики. Москва : Смысл; СПб : Лань, 2003. 287 с.
45. Леонтьев А.А. Психолінгвістические единицы и порождение речевого высказывания. изд. 2-е, стереотип. Москва : Едиториал УРССР, 2003. 312 с.
46. Липа В.А. Основы коррекционной педагогіки : учеб. пособ. Донецк : Лебідь, 2002. 327 с.
47. Лукьянова М.И. Развитие психолого-педагогической компетентности. Санкт-Петербург : Речь, 2004. 200 с.
48. Львов М.Р. Основы теории речи : учеб. пособ. Москва : Академия, 2000. 248 с.
49. Максименко С.Д., Максименко К.С., Папуча М.В. Психологія особистості : підруч. Київ : КММ, 2007. 296 с.
50. Морозов В.П. Искусство и наука общения: невербальная коммуникация. Москва : ИП РАН, Искусство и наука, 1998. 198 с.
51. Навроцька М. М. Спількування як невід'ємна складова іміджу педагога. Дитинство в соціально-педагогічному дискурсі : збірник наукових праць (15-16 квітня 2015 року, м. Дрогобич) / редкол. Н. Скотна, Ю. Кишакевич та ін. ; Дрогобич : ДДПУ імені Івана Франка. 2015. С. 209–217.
52. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія : посібник. Київ : Академвидав, 2003. 446 с.
53. Основы специальной психологии: учеб. пособие для студентов. сред. пед. учеб. заведений / Л. В. Кузнецова, Л. И. Переслени, Л. И. Солнцева и др.; под ред. Л. В. Кузнецовой. Москва : Академия, 2003. 480 с.
54. Парамонова Л.Г. Нарушения речи у учащихся вспомогательной школы и пути их коррекции. Обучение во вспомогательной школе. Москва : Просвещение, 1993. 122 с.

55. Петрова В.Г. Практическая и умственная деятельность детей-олигофренов. Москва : Просвещение, 1988. 160 с.
56. Петрова В.Г. Развитие речи учащихся вспомогательной школы. Москва : Педагогика, 1987. 200 с.
57. Піроженко Т. Мовлення дитини: Психологія мовленнєвих досягнень дитини. Київ : Главник, 2005. 112 с.
58. Печенко І.П. Соціалізація особистості у дошкільному дитинстві у просторі дитячої субкультури. Збірник наук. пр. Полтавського держ. ун-ту ім. Н.В. Короленка. Полтава, 2005. Вип. 6 (45). Серія «Педагогічні науки». С.234–235.
59. Пиаже Ж. Психология интеллекта : пер.с англ.и фр. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 192 с.
60. Практическая психодиагностика. Методики и тесты / ред. и сост. Д.Я.Райгородский. Самара, 2001. С.281–287.
61. Проскурняк О.І. Вивчення когнітивно-змістового компонента комунікативної діяльності особистості. Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Харків, 2012. Вип. 44(1). Психологія. С.178–185.
62. Психологические особенности детей и подростков с проблемами в развитии. Изучение и психокоррекция / под ред. У.В. Ульенковой. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 304 с.
63. Психология лиц с умственной отсталостью : уч. метод. пособ. / под ред. Е.А. Калмыкова. Курск : Курск. гос. ун-т, 2007. 121 с.
64. Психология: тесты, тренинги, словарь, статьи (А,Я) URL : <http://azps.ru/index.html>
65. Рогов Е.Н. Психология общения. Москва : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2002. С. 203–204.
66. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 712 с.

67. Савченко М.А. Методика виправлення вад вимови у дітей. Київ : Рядянська школа, 1983. 165 с.
68. Синьов В.М., Матвєєва М.П., Хохліна О.П. Психологія розумово відсталої дитини: Підручний Київ : Знання, 2008. 359 с.
69. Специальная психология: учеб. пособ. / В. И. Лубовский, Т. В. Розанова, Л. И. Солнцева [и др.]; под ред. В. И. Лубовского. 2-е изд., испр. Москва : Академия, 2005. 464 с.
70. Суховершина Ю.В. Тихомирова Е.П., Скоромная Ю.Е. Тренинг коммуникативной компетенции. Москва : Академический Проект; Трикста, 2006. 112 с.
71. Трофимова Г.С. Дидактические основы формирования коммуникативной компетентности обучаемых : автореф. дисс. ... докт. пед. наук. : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования». Санкт-Петербург : СПбГУ, 2000. 33 с.
72. Трошин О.В., Жулина Е.В. Логопсихология : учеб. пособ. Москва : ТЦ Сфера, 2005. 89 с.
73. Український дефектологічний словник / за ред. В.І. Бондаря. Київ : Милосердя України, 2001. 212 с.
74. Умственно отсталый ребёнок / под ред. А.Р Лурия. Москва : АПН РСФСР. 1980. 28 с.
75. Федоренко Ю.П. Комунікативна компетенція як найважливіший елемент успішного спілкування. Рідна школа. 2002. №1(864). С. 63–65.
76. Філоненко М.М. Психологія спілкування: підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 224 с.
77. Фіцула М.М. Педагогіка : навч. посіб. Київ : Академія, 2002. 528 с.
78. Филичева Т.Б., Чевелева Н.А., Чиркина Г.В. Основы логопедии. Просвещение, 1978. 157 с.
79. Флоренская Ю.А. Клиника и терапия нарушений речи. Москва : Медицина, 1989. 117 с.

80. Швайко Г.С. Игры и игровые упражнения для развития речи. Книга для воспитателя детского сада / под ред. В.Г. Гербовой. Москва : Просвещение, 1985. 115 с.
81. Хохліна О.П. Розумово відстала дитина // Діти з особливими потребами: Поради батькам. Київ : Науковий світ, 2004. С. 151–169.
82. Чернецкая Л.В. Развитие коммуникативных способностей у дошкольников: практическое руководство для педагогов и психологов дошкольных образовательных учреждений. Ростов на Дону : Феникс, 2005. 256 с.
83. Шамне А.В. Теорія і практика психосоціального розвитку особистості у підлітковому та юнацькому віці : автореф. дис. ... докт. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія. Київ, 2016. 42 с.
84. Шипицына Л.М. «Необучаемый» ребенок в семье и обществе. Социализация детей с нарушением интеллекта. 2-е изд., пер. и доп. Санкт-Петербург : Речь, 2005. 477 с.
85. Эриксон Э.Х. Идентичность: юность и кризис : пер. с англ./ общ. ред. и предисл. А.В. Толстых Москва : Прогресс, 1996. 344 с.
86. Яковлева С.Д. Анатомио-фізіологічні та клінічні основи дефектології. Харків : Персей, 2001. 336 с.
87. Ястребова А.В. Коррекция нарушений речи у учащихся общеобразовательной школы: Книга для учителя логопеда. Москва : Педагогика, 1984. 54 с.
88. Ястребова А.В. Спирина Л.Ф. Бессонова Т.П. Учителю о детях с недостатками речи. Москва : Просвещение, 1996. 71 с.
89. Aronson E. (2006) Człowiek – istota społeczna. Warszawa: PWN.
90. Dobek-Ostrowska B. Komunikowanie polityczne i publiczne: podrechnik akademicki. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2006. 434 p.
91. Fisher R., Davis W.H. Six basic interpersonal skills for a negotiator's repertoire. Negotiation Journal. 1987. №3(2) P. 117–122.

92. Guilford J.P. The nature of human intelligence. New York : McGraw Hill. 1967. 538 p.
93. Jonsson Ch. Communication in International Bargaining. L. : Pinter Publishers, 1990. 351 p.
94. Kierowanie / James A. F. Stoner, R. Edward Freeman, Daniel R. Gilbert. wyd. 2. Warszawa : Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2011, 634 p.
95. McGuire R. Negotiation: An important life skill. The Pharmaceutical Journal (PJ). 2004. Vol.273. P.23–25. URL : <http://www.pharmaceutical-journal.com/careers/careerfeature/negotiation-an-important-life-skill/10997072.article>
96. Philipsen G. (1992). Speaking culturally: Explorations in social communication. Albany : State University of New York Press.
97. Thomson L. Negotiation behavior and outcomes: Empirical evidence and theoretical issues/ Psychological Bulletin. 1990. №108 (3), P.515–532.
98. Jugowar B., Psychologia rozwojowa dla rodziców, Warszawa 1982.
99. Przetacznik-Gierowska, M., Makieło-Jarża G., Psychologia rozwojowa i wychowawcza wieku dziecięcego, Warszawa 1985.
100. Tarkowski Z. Zaburzenia mowy dzieci upośledzonych umysłowo, (w:) Logopedia. Pytania i odpowiedzi, (red.) T. Gałkowskiego, G. Jastrzębowskiej, U. O., Opole 1999.
101. Офицеров П.Ю. Формирование первого впечатления: как повлиять на этот процесс. URL : http://www.elitarium.ru/011/04/21/formirovanie_pervogo_vpechatlenija.html.